

**ՎԱՐԴԳԵՍ ՌԱՖԻԿԻ
ԱԴԱՄՅԱՆ**

**Երաժշտագետ, Երևանի Կոմիտասի անվան
պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղի դոցենտ**
E-mail: Vadamyan@mail.ru
Doi.10.58580/18290019-2022.2.63-56

**ՀԱՍՄԻԿ ՀԱՅԿԻ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

**Երաժշտագետ, արվեստագիտության թեկնածու,
Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի
Գյումրու մասնաճյուղի դոցենտ**
E-mail: hasmik.har@mail.ru
Doi.10.58580/18290019-2022.2.63-56

«Երաժշտական Հայաստան» ամսագրի խմբագրական խորհրդի
երաշխավորությամբ՝ Գոհար Կառլենի Շագոյանի՝ 8.1.2023 թ.,
ընդունվել է տպագրության՝ 10.10.2023 թ.,
ներկայացրել է հեղինակը՝ 27.12.2022 թ.

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական
աջակցությամբ՝ 21ԴԵ197 ծածկագրով, «Հայ աշուղական արվեստը պատմաքննական
լույսի տակ» գիտական թեմայի շրջանակներում

**ԱՐՇԱԿ ԲՐՈՒՏՅԱՆԸ ԵՎ ՇԻՐԱԿԻ ԱՎԱՆ-ԳԱԿԱՆ
ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամփոփում

Դժվար է գերազնահատել երաժիշտ, բանահավաք, ուսուցիչ, ականավոր հասարակական գործիչ Արշակ Բրուտյանի գործունեության և ստեղծագործության կարևորությունը: Նա իր ողջ կյանքը նվիրել է Շիրակի և հատկապես Ալեքսանդրապոլ քաղաքի մշակութային կյանքի բարգավաճմանը: Խորապես կրթված, ազգային առաջավոր գաղափարների կրող վաղ անհատականությունը անգնահատելի ներդրում է ունեցել ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրության և հայ երաժշտական ու կրթական կյանքի զարգացման գործում: Ավանդական պարը շիրակյան բանահյուսության ամենակարևոր բաղադրիչն է: Ցավոք, այդ պարերի շարժողական տեքստը ժամանակին չի ձայնագրվել, և մեզ հասել են միայն պարային մեղեդիները: Մոտ 63 պարային մեղեդիներ և եղանակներ են պահպանվել XIX դարավերջի ականավոր բանահավաք Արշակ Բրուտյանի ձայնագրություններում, ով բանահյուսական նյութեր է հավաքել հիմնականում Ալեքսանդրապոլում: Հոգվածում փորձ է արվում տիպաբանորեն բնութագրել այս պարերը, որոնք գրառված են շատ մանրազնին և բազմաառարկեղծ: Հիմնականում ներկայացված են ծիսական պարերգերն ու անհատական կենցաղային պարերը, որոնց անունները հանդիպում են նաև ջալալիաշահայության (այսինքն՝ Կարինի) բանահյուսության մեջ:

Բանալի-բառեր. բանահավաք, ուսուցիչ, հասարակական գործիչ, Արշակ Բրուտյան, պարային մեղեդիներ, ծիսական պարերգեր, կենցաղային պարեր, ջալալիաշահայություն:

Abstract

Musicologist, Associate Professor at Gyumri Branch of YSC **Vardges Rafik Adamyan**, Musicologist, PhD in Arts, Associate Professor at Gyumri Branch of YSC **Hasmik Hayk Harutyunyan**. - **“Arshak Brutyan and Musical Life of Shirak”**.

It is difficult to overestimate the importance of the activity and creativity of Arshak Brutyan - a prominent public figure, teacher, folklorist, musician. He dedicated all his life to the cultural prosperity of Shirak and especially the city of Alexandropol. A deeply educated personality, the bearer of advanced national ideas and ideals, Brutyan made an invaluable contribution in advancing the study of folk music and musical and educational life in Armenia. Traditional dance is the most important part of Shirak's folklore. Unfortunately, the movement text of these dances was not recorded at the time, and only dance melodies have reached us. About 63 dance melodies and plays are preserved in the records of the prominent folklorist of the late 19th century Arshak Brutyan, who collected folklore materials mainly in Alexandropol. His work was an attempt towards a typological characterization of these dances, which are notated in a detailed and in multiple variate manner. In general, ceremonial circle and individual dances are presented, the names of which also feature in the folklore of Javakhk (i.e. Karin) Armenians.

Key Words: folklorist, teacher, public figure, Arshak Brutyan, dance melodies, ritual dance songs, domestic dances, Javakhs Armenians.

Աբստրակտ

Музыковед, доцент Гюмрийского филиала Ереванской государственной консерватории им. Комитаса **Вардгес Рафикович Адамян**; музыковед, доцент Гюмрийского филиала Ереванской государственной консерватории им. Комитаса **Асмик Айковна Арутюнян**. - **“Аршак. Брутян и музыкальная жизнь Ширака”**.

Трудно переоценить значение деятельности и творчества Аршака Брутяна - видного общественного деятеля, педагога, фольклориста, музыканта. Всю свою жизнь он посвятил культурному процветанию Ширака и особенно города Александрополя. Глубоко образованная личность, носитель передовых национальных идей и идеалов, Брутян внес неоценимый вклад в изучение музыкального народного творчества и в развитие армянской музыкально-просветительской жизни. Традиционный танец - важнейшая составная в фольклоре Ширака. К сожалению, двигательный текст этих танцев в свое время не был зафиксирован, и до нас дошли только танцевальные мелодии. Около 63 танцевальных мелодий и наигрышей сохранилось в записях видного фольклориста конца XIX века Аршака Брутяна, который собирал фольклорные материалы в основном, в Александрополе. В статье сделана попытка типологической характеристики этих танцев, которые тщательно и многовариантно нотированы. В основном представлены круговые обрядовые и индивидуальные бытовые танцы, названия которых встречаются также в фольклоре джавахских (т.е. каринских) армян.

Ключевые слова: общественный деятель, педагог, фольклорист, Аршак Брутян, танцевальные мелодии, круговые обрядовые танцы, бытовые танцы, джавахские армяны.

Ներածություն

Շիրակի երաժշտական ժառանգությունը XIX - XX դդ. իր բացառիկ կարևոր տեղն ու դերն ունի հայ ազգային երաժշտական արվեստի զարգացման մեջ: Ժողովրդական հարուստ երաժշտական բանահյուսությունը, որ ներծծված էր Արևմտյան Հայաստանի երաժշտական բարբառներից ծնված ժանրային-ոճական առանձնահատկություններով, հիմք հանդիսացավ բանավոր ավանդույթի պրոֆեսիոնալ երաժշտության աննախադեպ վերելքի ու մեծարժեք ժառանգության ստեղծման համար: Շիրակի հայ աշուղների ու սազանդարների ծաղկուն արվեստն սկսած XIX դ. երկրորդ կեսից հետաքրքրել է հայ բանագետներին ու երաժիշտ-ֆոլկլորագետներին: Կոմիտասը, Ա. Մխիթարյանը, Ա. Բրուտյանը, Ն. Տիգրանյանը, Ս. Մելիքյանը, Ա. Քոչարյանը, Բ. Քուչնարյանը, Ռ. Աթայանը, Մ. Բրուտյանը ոչ միայն հավաքել ու համակարգել, այլև բարձր չափանիշներով են արժեքավորել այս ժառանգությունը:

Սի կողմից հայ բազմատարր ազգային դիմագծի բացարձակ գերիշխանությունը, մյուս կողմից ազգային փոքրամասնությունների ինքնատիպ մշակութային դրսևորումներն ու դրանց փոխհարաբերությունները աստիճանաբար ձևավորեցին մի նոր հայկական քաղաքային ինքնատիպ մշակութային կյանք, որն արդեն XIX դարի վերջին բնութագրվում էր իր կայուն ու ինքնատիպ ավանդույթներով: Աստիճանաբար քաղաքային կենցաղում կայունացավ երգ-երաժշտության բազմաժանր մի համակարգ՝ XX դ. սկզբում ձեռք բերելով երաժշտաոճական տեղային հատկանիշներ:

Ալեքսանդրապոլը XIX դարի երկրորդ կեսի հայ մշակույթի կարևոր կենտրոններից մեկն էր: Ազգային ոգու զարթոնք էին ապրում կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: Հատկապես նշանակալի ու ազդեցիկ էր հասարակական քաղաքական կյանքի՝ ազգային նոր հողի վրա զարգաց-

ման գործընթացը, որն ասես իր ետևից տանում էր քաղաքային մշակույթի մյուս ոլորտները:

«Սա մի ժամանակահատված էր, երբ տնտեսական զարգացմամբ, հոգևոր-հասարակական, կրթական գործիչների նվիրյալ աշխատանքով պայմանավորված՝ Ալեքսանդրապոլում աշխուժացավ հասարակական կյանքը, ազգային վերածնության գաղափարներով տոգորված բարեգործական-մշակութային ընկերությունները հետզհետե վերածվեցին ազատագրական խմբակների: 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ականատես և մասնակից, իր վիճակի բարելավման սպասումներով հուսավատ հայ ժողովուրդը բախվեց միջազգային հանրության հաշվենկատ վերաբերմունքին և հաստատականորեն կանգնեց իր սեփական ուժով ազատագրվելու դժվարին ճանապարհին» (1, էջ 4):

Երաժշտական կյանքը քաղաքում դրսևորվում էր բազմակերպ. ժողովրդական երգ, աշուղական երգ ու նվագ, կոմպոզիտորական երաժշտություն և այլն: Երաժշտությունը համահունչ էր մշակութային բարեփոխումների մտքին ու ոգուն, ավելին, այն հաճախ ուղղորդում էր բարեշրջուն գործընթացները՝ մարդկանց միավորելու և համախմբելու իր գորավոր ուժով: Այս երևույթը նաև տաղանդավոր երաժիշտների գործունեության արգասիքն էր, նրանց բազմակողմ որոնումների, հայտնագործությունների և ժամանակին համաքայլ ստեղծագործելու արդյունքը:

Արշակ Բրուտյան

Այս ժամանակաշրջանում ասպարեզ եկավ մի արվեստագետ, որի կյանքն ու ստեղծագործությունն անջնջելի հետք թողեցին Ալեքսանդրապոլի մշակութային կյանքում: Բազմաշնորհ, բազմաբանբար այդ գործիչն Արշակ Բրուտյանն էր, որին հարազատ քաղաքում ավելի շատ ճանաչում ու սիրում էին որպես երաժշտության ուսուցիչ, քանզի նա աշխատել էր քաղաքի գրեթե բոլոր կրթական հաստատություններում: Սակայն նրա

հետաքրքրությունների անչափ լայն շրջանակն ընդգրկում էր մասնագիտական գործունեության տարբեր ուղիներ, որոնք հավասարազոր արժեքավոր եղան հայ ազգային մշակույթի համար:

Ա. Բրուտյանը ծնվել էր 1864 թվականին, ներկայիս Քարաբերդ (նախկին Դաշղալա) գյուղում: Ընտանիքի ակունքները հայոց Մուշ գավառից էին:

1876 թ. նա գերազանց առաջադիմությամբ ավարտում է Ղփչաղ գյուղի Հառիճի ընկերության ժառանգավորաց դպրոցը և ուսումը շարունակում է Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Այստեղ դարձյալ փայլուն առաջադիմությամբ ուսումնառություն ստանալուց հետո, 1888-ին նա վերադառնում է Ալեքսանդրապոլ:

Ա. Բրուտյանի անձնական արխիվում, որը գտնվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում, պահպանվում է մի յուրահատուկ փաստաթուղթ, վկայագիր, որը գրվել է Մեծն Կոմիտասի ձեռամբ՝ հավաստելով այն մասին, որ Ա. Բրուտյանը լավագույնս տիրապետում է եվրոպական և հայկական նոր նոտագրությունների համակարգին, ինչի շնորհիվ կարող է դասավանդել Ալեքսանդրապոլի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու Վիճակային դպրոցում (2.):

Կարելի է ասել, որ Ա. Բրուտյանն իր ողջ կյանքը հիմնականում նվիրել է մանկավարժությանը, դասավանդել է Ալեքսանդրապոլի գրեթե բոլոր ուսումնական հաստատություններում: Նա դասավանդել է ազգային երգ-երաժշտություն, որն այն տարիներին բոլորովին նոր իմաստավորման, «արդիականացման» բարդ ու պատասխանատու փուլի մեջ էր, քանզի՝ «Ալեքսանդրապոլի ազգային-հասարակական կյանքի զարկերակը բաբախում էր դպրոցներում: Տվյալ ժամանակահատվածում «բժախնդիր» ընտրությամբ ձևավորվեցին երկսեռ դպրոցների ուսուցչական խմբերը: Նրանցում համախմբվեցին տաղանդավոր ուսուցիչներ (Ս. Բեկնազարյան, Ղ. Աղայան, Հ. Ղուկասյան և ուրիշներ): ... Ուսուցման ընթացքում իրենց կիրառած ժամանակակից մեթոդներով, նյութի դյուրամարս մատուցմամբ, հեղինակած դասագրքերով նրանք թարմություն մտցրին հայ մանկավարժության մեջ: Նրանք ձևավորեցին իրենց առաջադիմական նկարագրին բնորոշ հասարակական միջավայր» (1. էջ 14):

Սակայն կար գործունեության ևս մեկ ոլորտ, որը թանկ ու նվիրական էր Ա. Բրուտյանի համար: Դա բանահավաքչական աշխատանքն էր, որն իր ժամանակի չափանիշներով պետք է գնահատել որպես բացառիկ արժեքավոր ու առաջադիմական: Ժողովրդական երգը որպես մնայուն արժեք իր կայուն տեղը զբաղեցրեց խորը մտավորականի բազմաոլորտ զբաղմունքների մեջ: Այսօր նրա ջանքերի շնորհիվ հնարավոր է ուրույն պատկերացում կազմել Շիրակի ժողովրդական երգարվեստի բնորոշիչների մասին: Այս առումով Շիրակը բավական խայտաբղետ ու բազմաոճ երգային մշակույթի կրող էր:

Այս նույն միջավայրում հատուկ տեղ են գրավել հեռուսական, ազգային հայրենասիրական երգերը, որոն-

ցից էին՝ «Քաջ Արարոյի երգը», «Բայազետցի Կոստոյի երգը», «Էկավ հասավ Վանա ծովուն» (գովեստ գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասյանին), «Ձայն մը հնչեց Էրզրումեն» և այլն:

Ա. Բրուտյանի գրառումներում բացահայտվում է Շիրակյան ժողովրդական երգի ժանրային հարստությունը՝ օրորոցայինից մինչև ազգային-ազատագրականը:

Ալեքսանդրապոլի ժողովրդական երգ-երաժշտությունը պարարտ հող նախապատրաստեց բանավոր ավանդույթի պրոֆեսիոնալ երաժշտության՝ աշուղական ու սազանդարական արվեստի զարգացման համար: Աշուղները քաղաքի երաժշտական կյանքի անբաժան մասն էին: Նրանք մշտական մասնակիցներն էին ընտանեկան հավաքույթների ու խնջույքների, հարսանիքների և այլ հավաքների:

Բնականաբար, երաժշտագետի ուշադրությունից չէին կարող վրիպել ժողովրդական ակունքներից ձևավորված հայ աշուղական երգերի արժեքավոր նմուշները, որոնք այնքան խնամքով են ժողովված Ա. Բրուտյանի գրառումներում: Նա անդրադարձել է այնպիսի համբավավոր աշուղների գործերին, ինչպիսիք էին Ջահիրին, Ղեյրաթին, Ջամալին, Ֆիզահին, Ֆահրատը, Պայծառեն և այլք: Նրանց բազմաթիվ երգերը հնչում էին նաև սրճարաններում: Այստեղ էլ տեղի էին ունենում ավանդական մրցույթները, որոնք երբեմն մի յուրահատուկ ներկայացման էին վերածվում:

Դատելով նրա բուռն գործունեության բազմաոլորտ ու բազմաձևավալ դրսևորում ներից, հայ ազգային երաժշտության թե՛ դասավանդման. թե՛ մշակման նրա սկզբունքներից, վստահորեն կարելի է խոսել նրա ու Կոմիտաս վարդապետի հոգևոր մտերմության, համախոհության ու «գինակցության» մասին:

Ալեքսանդրապոլի դպրոցներում երաժշտական դասավանդման սկզբունքային քայլերից մեկը տարասեռ երգչախմբերի կազմակերպումն ու հրապարակային համերգներին մասնակցությունն էր: Ինչպես իրավացիորեն նշում է երաժշտագետ Մարգարիտ Բրուտյանը. «Ա. Բրուտյանը Ալեքսանդրապոլում սկիզբ է դրել հրապարակային ժողովրդական համերգների, առաջինը բեմ բարձրացել ազգային տարազներ կրող իր խմբերով և, ամենակարևորը, նպաստել է քառաձայն երգեցողության տարածմանը: Նա հայ երաժշտական կյանքում բազմաձայնություն սերմանող ու տարածող առաջին գործիչներից էր» (3. էջ 9):

Այս առումով քաղաքի երաժշտական կյանքում մեծ բեկում էր մտցրել Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, որի ելույթները 1891 թ. մեծ ոգևորություն էին առաջացրել: Ա. Բրուտյանն առավել ոգեշնչվողներից մեկն էր, որը շարունակեց Ք. Կարա-Մուրզայի ազգանպաստ գործը: Այդպիսով, նա համարվում է Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքում նոր հնչողություն և ազդակ տվողը՝ երգչախմբային արվեստի նվիրյալ պրոպագանդայի իր անձնուրաց գործունեությամբ: Որպես սիրողական խառը երգչախմբերի վարպետ ղեկավար, նրա երաժշտամանկավարժական գործունեության ոլորտը կազմեց

խմբավարի անձնուրաց աշխատանքը:

Ըստ ժամանակակիցների վկայությունների, թե՛ Ք. Կարա-Մուրզայի և թե՛ Կոմիտասի Ալեքսանդրապոլյան համերգներին մասնակցել են Ա. Բրուտյանի երգեցիկ խմբերը: Նա ինքը բազմիցս կազմակերպել է հրապարակային համերգներ, որին մասնակցելու է հրավիրել քաղաքի համբավավոր երաժիշտներին: Այսօր էլ պահպանվում են բազմաթիվ համերգային ազդագրեր ու հրավիրատոմսեր այդ համերգներից:

Ինչպես նշեցինք վերևում, Շիրակի ժողովրդական երաժշտական ստեղծագործությունն իր ինքնատիպ նկարագրով վաղուց արժանի տեղ է զբաղեցրել հայագիտական հետազոտություններում: Այստեղ հատկապես կարևորվել է ժողովրդական երգը՝ քաղաքային և գեղջկական տարբեր ժանրային տարատեսակներով: Այս հսկայածավալ ժառանգության մեջ ստվերում է մնացել պարային արվեստը, որի ամբողջական նկարագրի՝ առավելապես շարժողական տեքստի գրառման ցավալի բացակայությունը նպաստել է ավանդական մշակույթի ինքնատիպ, բազմաթիվ արժեքավոր տարրեր կրող այս ժանրի հանդեպ անհարկի զգուշավորության կամ էլ անուշադրության մատնելու իրողությանը:

Ժամանակին գիտական-բանահավաքական աշխատանքները ճիշտ և նպատակային կազմակերպելու դեպքում շիրակյան ավանդական պարի բազմաթիվ նմուշներ կորսված չէին լինի և, միգուցե, այսօր մեր համայնքային-ընտանեկան արդի հանդիսություններն ու ժողովրդական տոնախմբություններն այսքան անմաստ և դատարկաբան պարերով չէին լցվի:

Մեր հաղորդման նպատակը այս ցավալի երևույթի արմատների և ծնող պատճառների բացահայտումը չէ, այլ դրանց կանխարգելման ջանքերն ավելացնելը և շիրակյան պարերի առաջիմ սոսկ գիտական ամփոփ նկարագրության միջոցով դրությունը հնարավորինս շտկելը, ինչպես նաև այդ պարերի մասին հստակ պատկերացում կազմելը: Ազգագրական, բանահավաքական բազմաբնույթ նյութերում այժմ էլ կարելի է հայտնաբերել առանձին պարերի նկարագրություններ, որոնք հնարավորինս ճշգրտելուց, միևնույն պարի մի քանի տարբերակներ համադրելուց հետո, հնարավոր կլինի վերականգնել այդ պարերը և հարստացնել մերօրյա ազգային մշակութային կյանքը:

Մենք անդրադարձել ենք մի աղբյուրի, որտեղ վերոնշյալ ժանրերին վերաբերող բավական հարուստ նյութեր են հավաքված: Դրանք առ այսօր լուրջ քննության չեն ենթարկվել և չեն դրվել ազգագրական համեմատական վերլուծության մեջ: Խոսքը վերաբերում է հայ անվանի երաժիշտ-բանահավաք Արշակ Բրուտյանի «Ռամկական մրմունջներ»-ի առաջին ժողովածուին, որտեղ ժողովրդական երգերի կողքին տեղ են գտել նաև բացառիկ խնամքով և բանահավաքական նախանձախնդրությամբ գրառված շուրջ 63 պարեղանակներ:

Բանահավաքական աշխատանքը, որը թանկ ու

նվիրական էր Ա. Բրուտյանի համար, իր ժամանակի չափանիշներով պետք է գնահատել որպես բացառիկ արժեքավոր ու առաջադիմական: Ժողովրդական երգն ու նվագը, որպես մնայուն արժեքներ, իրենց կայուն տեղը զբաղեցրեցին խորը մտավորականի բազմոլորտ զբաղմունքների մեջ: Այսօր նրա ջանքերի շնորհիվ հնարավոր է ուրույն պատկերացում կազմել Շիրակի ժողովրդական երաժշտության բնորոշիչների մասին: Այս առումով Շիրակը բավական խայտաբղետ ու բազմառժառանգական մշակույթի կրող էր:

Հիշենք, որ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային մշակույթը, որը ձևավորվեց XIX դարի առաջին կեսին, սկզբում հիշեցնում էր բազմազուն մի խճանկար: Բնակիչները գերազանցապես հայեր էին, պատերազմական հայտնի իրադարձություններից հետո սկսված մեծ ներգաղթով Կարսից, Էրզրումից, Բայազետից, նաև Բասենից, Մուշից, Ալաշկերտից այստեղ հանգրվանած: Մի կողմից՝ հայ բազմատարր ազգային դիմագծի բացարձակ գերիշխանությունը, մյուս կողմից՝ ազգային փոքրամասնությունների ինքնատիպ մշակութային դրսևորումներն ու դրանց փոխհարաբերություններն աստիճանաբար ձևավորեցին մի նոր հայկական քաղաքային մշակութային կյանք, որն արդեն XIX դարի վերջում բնութագրվում էր իր կայուն ու ինքնատիպ ավանդույթներով: Աստիճանաբար կայունացավ երգ-երաժշտության բազմաժանր համակարգ՝ XX դարի սկզբում ձեռք բերելով երաժշտաժանրային տեղային հատկանիշներ: Ընդհանուր առմամբ, Ալեքսանդրապոլն ապրել է հագեցած երաժշտական կյանքով: Այստեղ հասարակական բոլոր խավերն ունեցել են երաժշտագեղագիտական հատուկ պահանջներ, որոնք էլ խթանել են այդ արվեստի զարգացումը:

Իրավացիորեն է գնահատել երաժշտագետ Ա. Սարյանը հայ քաղաքային ժողովրդական մշակույթին բնորոշ յուրահատկությունները, նշելով, որ քաղաքում ստեղծվել է ինքնատիպ «արտահայտչական միջոցների համակարգ, որը ձևավորվել, մշակվել է լադախնոտոնացիոն տարբեր ակունքների մասնակցությամբ, ազգային և այլ-ազգի երաժշտության արտահայտչամիջոցների օրգանական միահյուսմամբ ու յուրացմամբ գոյացրել է ոճական տիպեր՝ կապված այս կամ այն ակունքի, սկզբունքի յուրացման չափի, աստիճանի հետ» (4. էջ 6):

Մշակութային այսպիսի իրականության մեջ էլ Ա. Բրուտյանի կողմից գրի են առնվել այն պարեղանակները, որոնց անդրադարձել ենք սույն հաղորդման մեջ: Անտարակույս, դրանք լայնորեն տարածված են եղել ինչպես Ալեքսանդրապոլում, այնպես էլ Շիրակի տարածաշրջանի մյուս բնակավայրերում: Նախքան այդ պարեղանակների քննությունը, կարևոր ենք համարում պարի՝ որպես XIX դարի կեսից Շիրակում և հատկապես Ալեքսանդրապոլում ձևավորվող հայկական մշակույթի բաղադրիչին, անդրադարձը:

Հնարավոր է այսօր լիարժեք պատկերացնել պարի,

որպես ավանդական մշակույթի, հստակ գործառնությունները հիշյալ ժամանակը ցանկում: Եթե գյուղական միջավայրում գերակշռել են ծիսական պարերը, որոնք, օրացուցային բնույթով պայմանավորված, կատարվել են հասակակից տղամարդկանց կամ կանանց, նաև՝ խառը խմբերով, այս կամ այն ծեսի և տոնախմբության ժամանակ, ապա քաղաքում պարի գործառնությունը եղել է ավելի բազմազան: Թեև այստեղ ևս կարևորվել են օրացուցային, արարողակարգային ավանդությունները, սակայն քաղաքային ժամանցն իր բազմակերպությամբ կարևոր մի ասպարեզ էր ներկայանում համարժեք պարերի կիրառման համար: Ընտանեկան ճոխ հավաքություններն ու խնջույքներն ասպարեզ են բերել յուրահատուկ պարային ավանդույթներ, որոնք կարծես պոկվել, անջատվել են ծիսական հենք, միտք ու բովանդակություն կրող հնավանդ երաժշտական-շարժողական համալիրից: Դրանք ևս կատարվել են հասարակական տոնախմբությունների ժամանակ (5.) սրահներում կամ բացօթյա հրապարակներում անցկացվող բազմամարդ միջոցառումների ընթացքում:

Ա. Բրուտյանի գրառած պարեղանակների անվանումներն ընդունելով որպես կողմնորոշիչ՝ փորձել ենք դրանք խմբավորել ըստ բովանդակության և ժանրային պատկանելության: Այս ընթացքում հենվել ենք պարագետ Ժ. Խաչատրյանի արժեքավոր հետազոտության վրա, որը նվիրված է Ջավախքի ժողովրդական պարերին (6.):

Մեր դիտարկումները ցույց տվեցին, որ բրուտյանական գրառումների անվանումների հիմնական մասը հանդիպում է Ժ. Խաչատրյանի կողմից Ջավախքում հավաքած նյութերում: Կարծում ենք, որ սա օրինաչափ երևույթ է ոչ միայն Շիրակի և Ջավախքի իրար մոտ գտնվելու շնորհիվ, այլև այն պատճառով, որ XIX դարի վերջում հայկական երկու գավառներում էլ հայտնի աշխարհաքաղաքական գործընթացների պատճառով գերիշխող դարձավ Կարին-Էրզրումի բանահյուսական տարրը:

Ա. Բրուտյանը պարեղանակները գրառել է հիմնականում Ալեքսանդրապոլում, հայկական ձայնանիշերով: Վերջինս հնարավորություն էր տալիս շատ արագ, հրեթաքս նվագին, զրի առնել երաժշտական տեքստը: Ակնհայտ է, որ նա հատկապես կարևորել է մի շարք պարեղանակների տարբերակային հատկանիշներն ու կատարողական անհատական նրբերանգները: Օրինակ, «Էրզրումի թաք պար»-ի տակ նա գրառել է հետևյալը. «Պիտի գրել ուստա Խաչատուրից» (3. էջ 219): Ժողովածուի խմբագիր Մ. Բրուտյանն իրավացիորեն նկատել է, որ «հավանաբար, օրինակը չի բավարարել Ա. Բրուտյանին և նա ուստա Խաչատուրի օգնությամբ այն ստուգելու կամ մեկ այլ տարբերակ գրառելու կարիք է ունեցել» (3. էջ 219):

Գրառված պարեղանակներն ըստ ժանրային պատկանելության հետևյալ խմբերն են կազմում.

ա. Ծիսական պարեր

Թարս պարեր (7) - 155, 156, 172, 173 արագ, Դուզ

պարեր - 161, 166 վեր-վեր, 194, 195, 198 կլոր, Կլոր պար - 158, Ետ ու առաջ 157 ա, բ, Հին բուլուլ-175, 176, Շավալի՝ 178, Շախշե-բաշխե-179, Չամբար-ամի-180, Թամզարա-183 Արզրումի հայկական պար, Յայի-196, 202, 203, Ակուրխ 204, Շավախ-212, Քոչարի-213, Մշու պար-218:

բ. Կենցաղային պարեր՝

• տեղանունի նշումով - Շուլավերի 168, Էրզրումի 171, Բազվա 184, 191, Երևանի 189, 190, Ախալքալակի 160, 162, Ախալցխա 181, 186, Ղարաբաղի 211, Մաստարա 210, Կողբա 201, Ուռում-պարի 174.

• կանացի անունով - Շիրին, 163, Թեշինկո 165, Նաբաթ խանում 177, Կեկել 187, Գյուլամբար 216.

• կովկասյան պարեր - Ուզունդարա 192, 193, 205, Հին Միրզայի 200, Թարաքյամա 209, Թարաքյամա-Միրզայի 169.

• պարաքայլերի նշումով - Երեք ոտք 170, Տասնչորս 208.

• պարերգեր - Վարդ կոշիկս 214, Բյանդրբազ 199, 206:

Պարեղանակների այս հավաքածուն աչքի է ընկնում ազգային ուրույն նկարագրով, հայ ժողովրդական երգերաժշտությանը բնորոշ լադախնոտնացիոն դարձվածքներով, նվագարանային երաժշտությանը հարազատ մետրադիմասկան հարուստ պատկերներով:

Ծիսական պարերը կատարվել են խմբերով՝ կլոր կամ աղեղնաձև շարքով: Դրանք ունեցել են և պարզ, և բարդ պարաձևեր: Օրինակ՝ բարդ պարաձևերով կլոր պարերի շարքից է Ետ ու առաջ պարը, որի մասին Ժ. Խաչատրյանը գրում է, որ իր տարբեր տեսակներով այն տարածված է «Հայաստանի ազգագրական տարբեր շրջաններում: Այն պարում են թե քաղաքներում, և թե գյուղերում: Քաղաքներում կատարում են դանդաղ ու հանդիսավոր, գյուղերում՝ արագ ու թոխքներով: Սիրված պար է, կատարում են միայն տղամարդիկ (հետագայում՝ կանայք ևս): Հնում պարը կատարել են հատուկ օրերի և միայն ծածկի տակ՝ շինություններում: Դրսում արգելվել է պարել: Ներկայումս պարում են ամեն տեղ, ցանկացած ժամանակ, այսինքն՝ հարսանիքներին, տոնախմբություններին ու պարեկեկություններին» (6. էջ 59): Յուրահատուկ է պարի անվանումը, որն իրականում նշանակում է ձայն և աջ: Սակայն առաջին պարաքայլն սկսվում է աջ ոտքից: Պարն ավարտվում է դարձյալ աջ ուղղությամբ կատարվող շարժումով, ինչը յուրահատուկ հմայական նշանակություն է ունեցել՝ մերժելով պարային գործողությունը ձայն ոտքով անցանկալի ավարտը:

Ծիսական պարերը քաղաքային մշակութային մթնոլորտում յուրօրինակ փոխակերպումներ են կրել: Ըստ Հ. Պիկիչյանի, դրանցից շատերն ընդգրկվել են հայոց համբարական արարողակարգերում: Բարեկենդանի և Ջատկի տոնական խնջույքներում կատարվել են հատուկ ծիսական պարեր, որոնց խորհրդապաշտական հենքում արհեստավոր վարպետի աշխատանքի օրհնու-

թյունն էր, ինչպես նաև արարչագործական կարգի վերահաստատումը. «Իբրև հայոց տիեզերաբանական պատկերացումների պարային արտահայտություն» (8. էջ 101)*:

Ա. Բրուտյանի գրառումներում կան մի քանի Թարս պարեր: Հետաքրքիր է, որ ժողովածուն սկսվում է հենց այս պարի երկու տարբերակներով, ինչը սրանց հանդեպ առանձնահատուկ ուշադրության մասին է խոսում: Հայտնի է այս պարատեսակի հնագույն ծագումն ու արտահայտչական խորհրդավորությունը՝ սգալու, չար ուժերին մոլորեցնելու, այլևայլ դժբախտություններից ու անհաջողություններից խուսափելու ծիսական նշանակությամբ:

Առաջին պարն ունի երկմաս կառուցվածք, երկուսն էլ ծավալվում են հիպոդորիական-էոլական միևնույն **g** տոնիկայով, փոխվում է պարի տեմպը. առաջինը՝ չափավոր-ձանր, երկրորդը՝ հորդորակ, վեր-վեր, միջակ: Պարեղանակին բնորոշ են մանր կոտորակված, կետագծային ռիթմապատկերների պարբերականությունն ու նույր զարդելեցները:

Մեզ անչափ հետաքրքրեց նմանատիպ մի պարի նկարագրություն, որը հանդիպում ենք Ժ. Խաչատրյանի վերոնշյալ աշխատության մեջ: Դա Կարծախում Վ. Տեր-Սինասյանից գրառած դեպի ձախ գնացող պարերից ամենաամբողջականն է՝ ըստ պարագետի բնորոշման: «Պատկանում է Տապիագ պարերի խմբին: Կատարվում է Վոդ զարգելով: Ըստ Տեր-Սինասյանի, պարը կատարել են տարբեր սեռի ու հասակի համագյուղացիներ, հազվադեպ: Պարը միշտ ունեցել է Պարբաշի և Պարի պոչ: Բռնել են ումագ-ումովս»: (6. էջ 54): Նկարագրության շարունակությունը լիովին համապատասխանում է Ա. Բրուտյանի գրառած պարին. «Պարն ունի երկու մաս. առաջինում տեմպը դանդաղ է, երկրորդում՝ արագ: Ռիթմը երկու մասերում էլ հավասարաչափ է» (6. էջ 54):

Այնուհետև Ժ. Խաչատրյանը բերում է պարաքայլերի ամբողջ համալիրը: Ցավոք, նա էլ չի գրառել պարեղանակը: Սակայն վերջում պարագետը կատարում է մեզ համար անչափ կարևոր դիտարկում. «Գրեթե նույն պարային քայլերով թարս պար Լենինականից գրանցել է բանահավաք Ն. Նիկողոսյանը (9.): Սա հաստատումն է այն հարցի, որ պարը տարածված է եղել նաև հարևան շրջաններում, կամ հավանաբար այս կողմերում տարածվել է Կարնոհայության գաղթի միջոցով» (6. էջ 54):

Կարծում ենք բանահավաքական տարբեր նյութերի համադրումը հնարավորություն կընձեռի վերականգնելու վերոնշյալ պարերի հնարավորինս ամբողջական նկարագիրը՝ տեղային հատկանիշներով: «Մինևույն պարատեսակը, - նշել է Վ. Բոդյանը, - որքան էլ ընդ-

հանրացվել և համազգային ճանաչում է ստացել, այնուամենայնիվ պահպանել է ազգագրական տվյալ շրջանի յուրահատկությունները» (10. էջ 182):

Ա. Բրուտյանի գրառումներում, ինչպես վկայում են վերնագրերը, ավելի մեծ թիվ են կազմում կենտ (թաք) կամ զույգ պարերը, որոնց պարաքայլերն աչքի են ընկել հնարավոր ազատությամբ և կատարողական անկաշկանդությամբ: Դրանց պարեղանակներն ունեն փոքր ձայնածավալ, նվագարանային ազատ իմպրովիզացիոն բնույթի զարգացումներ: Ըստ Գ. Լևոնյանի, դրանցից շատերը սազանդարների մտահղացումներն են եղել, որոնք, օրինակ՝ նվիրվել են կանանց ու հետո էլ հիշվել նրանց անուններով (6, էջ 76):

Վերջաբան

Դժվար է գերազնահատել Ա. Բրուտյանի բանահավաքչական, մանկավարժական, խմբավարական և համերգային գործունեության դերն ու նշանակությունը Ալեքսանդրապոլի մշակութային կյանքում: Դա լեցուն ու ազգանպաստ գործ էր, որն անգնահատելի դեր կատարեց քաղաքի մշակութային կյանքում:

Ա. Բրուտյանի շիրակյան գրառումներն ավանդական պարային մշակույթի անգուցական ընտրանի են, որի համակողմանի ուսումնասիրությունն առջևն է:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հարությունյան Հ., Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքը, ՀՀ ԳԱԱ ԵՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ.11, Եր., 2009 թ.:
 2. Այվազյան Գ., Ալեքսանդրապոլի հասարակական-քաղաքական կյանքը XIX դարի 60-80 թթ., Ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2010 թ.:
 3. Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Արշակ Բրուտյանի ֆոնդ, թ. 22:
 4. Բրուտյան Ա., Ռամկական մրմունջներ, Եր., 1985:
 5. Սարյան Ա., Հայ քաղաքային ժողովրդական երգերի հատընտիր, Եր., 2010 թ.:
 6. Лисицан С., Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т.2. Ер., 1973.
 7. Խաչատրյան Ժ., Ջավախքի հայ ժողովրդական պարերը //Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ.7, Եր., 1975:
 8. Պիկիչյան Հ., Պարը հայոց համբարային արարողակարգում //«Ծիսական պարը հայոց մեջ» գիտաժողովի նյութեր, Եր., 2002 թ.:
 9. ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության բաժնի արխիվ: Անհատ բանահավաքներ, գ.3, N 3, Նիկողոսյան Ն., Շուրջպարի ձևեր:
 10. Բոդյան Վ., Հայ ազգագրություն. Համառոտ ուրվագիծ, Եր., 1974 թ.:
 11. Կիրակոսյան Ա.Ա., Հայ ֆոլկլորագիտության նվաճումների շուրջ, //Երաժշտական Հայաստան, 1 (62) 2022 թ., էջ 24-28:
- Harutyunyan H., The Musical Life of Alexandropol, "Scientific Works", National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, No. 11, Yer., 2009.
- Ayvazyan G., The Social and Political Life of Alexandropol in the 60-80s of the 19th century. Abstract of the dissertation, Yer., 2010.
- Ye. Charents Museum of Literature and Art, Arshak Brutyan Fund, n. 22.

* Պարեղանակների անվանումները բնագրային են, դրանց հաջորդող թվային նշումներն այդ պարերի հերթական համարներն են ժողովածուում:

Brutyan A., Labourers' Murmurs, Yer., 1985.

Saryan A., Selected Urban Folk Songs of Armenia, Yer., 2010:

Lisitsian S., Ancient Dances and Theatrical Performances of the Armenian People, V. 2. Yer., 1973.

Khachatryan Zh., Armenian Folk Dances of Javakhk // Armenian Ethnography and Folklore, Vol. 7, Yer., 1975.

Pikichyan H., Dance in Armenian during the regional ceremony //Proceedings of the conference "Ritual Dance in Armenia", Yer., 2002:

Archive of the Department of Folklore of the Institute of Archeology and Ethnography of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Individual collections, V. 3, N 3, Nikoghosyan N., Circle Dance Forms.

Bdoyan V., Armenian Ethnography. Brief outline, Yer., 1974:

Kirakosyan A. A., On the Achievements of Armenian Musical Folklore., //Musical Armenian, 1 (62) 2022., P. 24-28.

2. Ayvazyan G., Alexsandrapoli hasarakakan-qaghaqakan kyanq' XIX dari 60-80 thth., Atenaxosowthyan seghmagir, Yer., 2010 th.

3. E. Charentzi anvan grakanowthyan ev arvesti thangan, Artak Browtyani fond, th. 22:

4. Browtyan A., Ramkakan mrmownjner, Yer., 1985:

5. Saryan A., Hay qaghaqayin zhoghovrdakan ergeri hat'ntir, Yer., 2010 th.:

6. Lisitzyan S., Starinnye plyaski i tatral'nye predstavleniya armyanskogo naroda, t. 2. Yer., 1973.

7. Xachatryan Zh., Javakhqi hay zhoghovrdakan parer', //Hay azgagrowthyown ew banahyowsowthiown, h.7, Yer., 1975 th.

8. Pikichyan H., Par' hayotz hamqarayin araroghakargowm //Tsisakan par' hayots mej gitazhoghovi nyowther, Yer., 2002 th.

9. HH GAA Hnagitowthyan ew azgagrowthyan institowti banahyowsowthyan bazhni arxiv: Anhat banahavaqner, g.3, N 3, Nikoghosyan N., Showrjpari dzever:

10. Bdoyan V., Hay azgagrowthyown. Hamarot owrvagits, Yer., 1974 th.

11. Kirakosyan A. A., Hay folkloragituthyan nvadchumneri shurj, //Yerazhshtakan Hayastan, 1 (62) 2022 th., ejj 24-28.

REFERENCES

1. Harowthiownyan H., Alexsandrapoli erazhshtakan kyanq', HH GAA ShHH kentroni "Gitakan ashkhatowthiownner", h. 11, Yer., 2009 th.

Հեղինակի մասին. ՎԱՐԴԳԵՍ ՌԱՖԻԿՈՎԻՇ ԱԴԱՄՅԱՆ [ծ. 1960 թ., ք. Լենինականում (այժմ Գյումրի)], երաժշտագետ: 1984 թ. ավարտել է Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի երաժշտագիտական բաժինը (պրոֆ. Ռ. Աթայանի դասարան): 1984 թ. առ ախօր աշխատում է Գյումրու Ք.Կարա-Մուրզայի անվան երաժշտական ուսումնարանում, իսկ 1997 թ.-ից մինչ օրս Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի Գյումրու մասնաճյուղում՝ որպես երաժշտաբանական առարկաների դասախոս: Հանդես է եկել հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում: Հեղինակ է գիտական մի շարք հոդվածների:

About the author: VARDGES RAFIK ADAMYAN (born in 1960, in Leninakan (now Gyumri)), musicologist. Graduated from Musicology Department of Yerevan Komitas State Conservatory in 1984 (class of Prof. R. A. Atayan). Since 1984 he has been working at Gyumri Music College after Kara-Murza and since 1997 he has been teaching musical-theoretical subjects at Gyumri Branch of Yerevan State Conservatory. He has participated in Republican and International conferences and has published a number of scientific papers.

Об авторе: ВАРДГЕС РАФИКОВИЧ АДАМЯН (род. в 1960 г., Ленинанкан (ныне Гюмри), музыковед. Окончил Ереванскую государственную консерваторию имени Комитаса, класс профессора Р. А. Атаяна (1984). Работает: в Музыкальном училище им. Х. Кара-Мурзы в Гюмри (с 1984); в Гюмрийском филиале ЕГК в качестве преподавателя музыкально-теоретических дисциплина (с 1997). Выступал с докладами на междунароных и республиканских научных конференциях. Автор около десяти научных статей.

Հեղինակի մասին տե՛ս էջ 16:

About the author, go to 16.

Об авторе, см.: стр. 16.